

АРХІТЕКТУРА

УДК 72.012

<https://doi.org/10.31713/vt2202211>

Ричков П. А., доктор архітектури, професор, Потапчук І. В., кандидат архітектури, доцент (Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне, p.a.rychkov@nuwm.edu.ua, i.v.potapchuk@nuwm.edu.ua)

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ЛАНДШАФТУ В МІСТОБУДУВАННІ УКРАЇНИ 1940–1950-Х РОКІВ

Статтю присвячено дослідженню специфіки використання природного ландшафту в містобудуванні України 1940–1950-х років. У повоєнні роки більшість міст України потребували відбудови після завданих під час Другої світової війни руйнувань. На прикладі міст – обласних центрів України, таких як Харків, Львів, Луцьк, Тернопіль та ін. – визначаються особливості використання природного ландшафту в умовах містобудівних перетворень та реконструкції 1940–1950-х рр.

Відповідно до генеральних планів 1940–1950-х рр., за якими відбувалася відбудова міст після Другої світової війни, природний ландшафт відігравав важливу роль у створенні містобудівних композицій. З огляду на вимогу єдності міста та природи, нові містобудівні ансамблі намагалися інтегрувати в існуючий природний ландшафт таким чином, щоб за допомогою останнього підкреслити репрезентативні якості центральної забудови, утворити цілісну просторову композицію. Також використання природного ландшафту розв'язувало певні функціональні задачі при реконструкції міст: існуючий природний рельєф зазвичай використовувався для підкреслення характерного образу нових архітектурних домінант; водойми, за їх наявності поблизу загальноміських центрів, впорядковувалися та композиційно поєднувалися з містобудівним ансамблем; впорядкування існуючих зелених насаджень вирішувало питання щодо необхідної кількості озеленення та створення місць відпочинку для населення.

Зазвичай даний підхід використовувався в цілях соціалістичної пропаганди, проте з іншого боку, врахування особливостей ландшафту в містобудуванні та використання його особливостей

для розв'язання функціональних та композиційних задач, як відомо, характерне для містобудування на всіх етапах історії людства, в тому числі в 1940–1950-х рр.

Ключові слова: ландшафт; ландшафтно-архітектурний комплекс; містобудування 1940–1950-х рр.; радянське містобудування; міста України.

Постановка проблеми. Більшість міст України зазнали руйнувань під час Другої світової війни і в повоєнні роки потребували відбудови. Відповідно до нових генеральних планів, розроблених в 1940–1950-х рр., активно розгорталася як реконструкція пошкоджених будівель, так і нове будівництво, що в центральних частинах міст зазвичай мало ансамблевий характер. Загальновідомо, що взаємозв'язок природного середовища та міста зберігав важливе значення протягом усієї історії містобудування. Генеральні плани 1940–1950-х рр. опиралися на існуючий міський ландшафт, враховували особливості природного середовища (як-от характерний рельєф, існуючі водойми, зелені насадження і т. д.) і часто намагалися використати його переваги при створенні репрезентативних архітектурних просторів, розміщенні нових доміант тощо.

В останні десятиліття спостерігається зростання наукового інтересу до архітектурної та містобудівної спадщини 1940–1950-х рр. Окрім того, нині, у 2022 р., з огляду на завдані війною руйнування в деяких регіонах, актуалізується необхідність дослідження процесів відбудови українських міст, що відбувалися на різних історичних етапах, для встановлення доцільних принципів та підходів щодо майбутньої реконструкції в тих містах, де вона необхідна.

Сучасні світові тенденції в архітектурі та містобудуванні, як відомо, характеризуються посиленням уваги до природного середовища, а також до збереження історичних міських ландшафтів як характерного комплексу природи та архітектури. З огляду на вищеперелічені фактори, дослідження використання природного ландшафту в містобудуванні України 1940–1950-х рр. набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфіка використання природного ландшафту в контексті містобудування України 1940–1950-х рр. до цього часу не була предметом окремого наукового дослідження. Наявні публікації висвітлюють питання радянського містобудування досліджуваного періоду та реконструкцію міст у по-

воєнні роки в цілому [1; 2] та на теренах України зокрема [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Окремі аспекти щодо містобудівних процесів у містах-обласних центрах України у повоєнні роки висвітлені у статтях Б. Посацького [9; 10], О. Михайлишин [11] та інших сучасних дослідників.

Проблемам взаємозв'язку міста та природного середовища приділяли увагу в своїх теоретичних працях Ле Корбюзьє [12], А. Аалто [13], К. Лінч [14] та ін. Серед сучасних українських дослідників питанням ландшафту в містобудуванні присвятили свої публікації М. Кушніренко [15], М. Койнов [16], Ю. Яцентюк [17] та ін.

Пропонована стаття має **на меті** встановити специфіку використання природного ландшафту в містобудуванні України 1940–1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, термін ландшафт часто використовується в науковій літературі фізико-географічного або природознавчого спрямування як синонім геокомплексу, природної системи. У свій час цей термін був запозичений із загальнолітературної мови, де він означав пейзаж, місцевість або краєвид [18, С. 10]. Ландшафт загалом поділяють на природний і антропогенний [15, С. 163–164]. В теорії архітектури поширений термін міського ландшафту (ландшафтно-архітектурного комплексу) – тобто поєднання природного ландшафту з архітектурно-будівельним комплексом [17, С. 6]. В даному дослідженні термін ландшафт використовується для позначення певного середовища з характерним рельєфом та особливостями природної системи, специфіка якого мала вплив на архітектурно-містобудівні рішення та використовувалася в будівництві для розв'язання композиційних та функціональних задач.

Єдність природи та міста було проголошено однією з вимог радянського містобудування у 1945 р. А. Г. Мордвиновим, – головою Комітету у справах архітектури при Совнаркомі СРСР [19, С. 46], проте використання ландшафту для підкреслення репрезентативних, «парадних» якостей містобудівних ансамблів доби архітектури соцреалізму на теренах України фіксуємо ще у довоєнні роки. Так, після перенесення столиці в Київ, у 1934 році розпочалося проєктування Урядового центру УРСР [8, С. 50]. Пропозицією, затвердженою як основа для майбутнього проєктування, став проєкт архітектора П. Юрченка. Його концепція лягла в основу завдання для проголошеного закритого конкурсу на проєкт ансамблю Урядового центру. Завданням передбачалося розташування ансамблю в історичній частині Києва, на місці Михайлівського монастиря і тодішньої площі

Героїв Перекопу, з якої на високому березі Дніпра розкривалася широка панорама. Проєктовану площу планувалося архітектурно пов'язати з набережною та нижніми районами міста [8, С. 51]. Існуючий ландшафт, очевидно, повинен був підкреслити репрезентативні функції проєктованого ансамблю.

Проєктом генерального плану Харкова (1936 р., керівники колективу – О. Ейнгорн, О. Касьянов) передбачалося створення транспортних розв'язок з використанням існуючого ландшафту – наприклад, влаштування швидкісних артерій в ярах та вибалках, задля уникнення перетину транспортних потоків в одному рівні [3, С. 421–422]. Таким чином, наявний природний рельєф планувалося застосувати для розв'язання функціональної задачі.

У повоєнні роки, в межах відбудови після завданих під час Другої світової війни руйнувань, в багатьох містах України було створено нові архітектурні ансамблі загальноміських центрів. Яскравим прикладом використання наявного природного рельєфу при формуванні архітектурного образу центру є ансамбль на Проспекті Волі в Луцьку. Проспект розташований на високому березі долини річки Стир. В долині внизу був влаштований парк.

Композиційним ядром «парадного» проспекту Луцька, збудованого у 1950-х рр., стала площа з адміністративною будівлею на головній осі (нині в будівлі розміщується ВНУ імені Лесі Українки). По периметру площі розташовано житлові будинки. Площа закінчується лінією берегового обриву, де влаштовано систему сходів та терас, котрі ведуть до парку. З терас відкривається панорама на історико-архітектурний заповідник «Старе місто» з князівським замком Любарта. Це композиційне рішення нового міського центру Луцька повоєнних років характеризувалося як «контрастне співставлення нової забудови адміністративної площі з розташованим в даліні стародавнім архітектурним комплексом...», що «...демонструє глибоку історичну перспективу одного з найстародавніших західноукраїнських міст» [4, С. 27].

Згідно з функціональними підходами до створення генеральних планів 1940–1950-х рр., важливе композиційне значення при проєктуванні містобудівних ансамблів відігравали водойми. Прикладом мальовничого поєднання центрального ансамблю з розташованою неподалік водоймою є місто Тернопіль, де забудова другої половини 1940–1950-х рр. межує з набережною ставу і парком. Тернопіль зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. Відбудова міс-

та здійснювалася згідно схеми розпланування, створеної у 1945 р. інститутом «Діпромiст» (архітектори – Н. Панчук та В. Новиков), та відповідно до генерального плану 1954 р. [5, С. 140]. Природні та архітектурні форми на містобудівному рівні утворюють цілісну просторову композицію. З мосту та західного берега відкривається панорама на центральний ансамбль Тернополя, до складу якого також увійшли збережені пам'ятки архітектури [9, С. 155].

Серед заходів, передбачених генеральними планами міст в 1940–1950-х роках, також зазначалося впорядкування існуючих на той момент парків, скверів, набережних зон і т. д. Насамперед увага приділялася зеленим насадженням загального користування, активно розгорталася процеси відновлення та впорядкування історичних парків, садів тощо. В центральних частинах міст, зазвичай поблизу нових загальноміських центрів, реконструювалися парки культури та відпочинку. Очевидно, що ці заходи, окрім оздоровлення міста та створення місць для дозвілля населення, мали на меті певну соціалістичну пропаганду – недостатня кількість озеленення у містобудівній структурі часто трактувалася як негативний наслідок колишнього «буржуазного» ладу [4, С. 44].

Так, наприклад, у Рівному згідно з генеральним планом 1945 р. передбачалося впорядкування парку ім. Т. Г. Шевченка [11, С. 56]; у Львові на початку 1950-х рр. відбувалася реконструкція старих парків, зокрема збудовано вхідну арку Стрийського парку [9, С. 159]; у Харкові, як відомо, здійснювалася реконструкція парку ім. М. Горького, міського саду ім. Т. Шевченка, розташованого біля площі Свободи, та ботанічного саду ХНУ ім. В. Н. Каразіна [20].

Приклади використання природного ландшафту в містобудуванні
України 1940–1950-х рр.

Рельєф	Водойми	Зелені насадження
  <p>Центральний ансамбль на високому березі долини р. Стир, Луцьк. <i>Джерело ілюстрації: фото автора</i></p>	 <p>Центральний ансамбль поряд зі ставом, Тернопіль. <i>Джерела ілюстрацій: Водні перлини Тернопільщини. URL: https://rovto.davr.gov.ua; листівка 1982 р., фото В. Болясного</i></p>	 <p>Стрийський парк, Львів</p> <p>Парк ім. Т. Шевченка у Рівному. <i>Джерела ілюстрацій: Стрийський парк: символ краси і розкоші Львова. URL: http://www.kray.org.ua / 14897/mandrivky/striyskiy-park-simvol-krasi-i-rozkoshi-lvova/; листівка 1968 р. Фото І. Кропивницького</i></p>

Висновки. В процесі дослідження з'ясовано, що відповідно до генеральних планів міст України 1940–1950-х рр. особливості природного ландшафту, такі як характерний рельєф місцевості, водойми, існуючі зелені насадження, відповідно до вимоги єдності природи та міста, створювали цілісні просторові композиції з новими архітектурними ансамблями.

Так, існуючий природний рельєф в різних містах зазвичай використовувався для підкреслення характерного репрезентативного образу архітектурних домінант 1940–1950-х рр. (наприклад, при створенні нового центрального ансамблю в Луцьку). Водойми, за їх наявності поблизу загальноміських центрів, впорядковувалися та композиційно поєднувалися з містобудівним ансамблем (характерний приклад – місто Тернопіль).

В більшості міст відбувалося впорядкування існуючих зелених насаджень, яке, поряд зі створенням нових, розв'язувало функціональні задачі щодо необхідної кількості озеленення та створення місць відпочинку для населення.

1. Косенкова Ю. Л. Советский город 1940-х – первой половины 1950-х годов. От творческих поисков к практике строительства. Изд. 2-е, доп. М. : «ЛИБРОКОМ». 2008.
2. Всеобщая история архитектуры : в 12 томах. *Архитектура СССР* / ред. Баранов Н. В. и др. Москва : Стройиздат, 1975. Том 12. Книга 1. 755 с.
3. Історія української архітектури / Ю. С. Асеев та ін. ; за ред. В. І. Тимофійенка. К. : Техніка, 2003. 472 с.
4. Рудницький А. М. Розвиток міст західних областей УРСР та їх соціалістична реконструкція. Львів, 1971. 55 с.
5. Грицай М. О., Ігнатів О. Н., Ігнаткін І. О., Лебедев Г. О. Нариси історії архітектури Української РСР. Київ : Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1962 р. 350 с.
6. Седак І. Н., Дахно В. П., Писковський Ю. Д. Архитектура Советской Украины. М. : Стройиздат, 1987. 304 с.
7. Архитектура України 1917–1967 / НДІ теорії, історії та персп. проблем радян. архітектури ; редкол. Г. В. Головка та ін. Київ : Будівельник, 1967. 143 с.
8. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі міста. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2008. 268 с.
9. Посацький Б. Еволюція архітектурного образу центрів міст Західної України (На тлі культурних тенденцій 1945–1997 років). *Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Т. 241 : праці Комісії архітектури та містобудування*. Львів, 2001. С. 154–178.
10. Посацький Б. Реконструкція міст Західної України: спадщина і сучасність (з досвіду післявоєнного сорокаліття). *Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Т. 227 : праці Секції мистецтвознавства*. 1994. С. 306–316.
11. Михайлишин О. Л. Архітектурно-просторовий розвиток м. Рівне у 1950–1970-х рр. *Архітектурна спадщина Волині*. Рівне, 2016. Вип. 5. С. 52–66.
12. Ле Корбузьє. Архитектура XX века. М. : Прогресс, 1977. 304 с.
13. Аалто А. Архитектура и гуманизм. М. : Прогресс, 1978. 222 с.
14. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве. М. : Стройиздат, 1986. 264 с.
15. Кушниренко М. Структура и содержание терминологии ландшафта в градостроительстве. *Науковий вісник, Український державний лісотехнічний університет*. 2003. Вип. 13.5. С. 162–170.
16. Койнов М. М. Ландшафт города Львова. *Доклады и сообщения Львовско-*

го отдела Географического общества УССР. Львов, 1964. С. 22–26.

17. Яцентюк Ю. Міські ландшафтно-технічні системи (на прикладі міста Вінниці) : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 200 с.

18. П'яtkова А. В., Роскос Н. О. Ландшафтознавство: прикладні аспекти : навч.-метод. посібник. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. 122 с.

19. Бон Т. М. Минский феномен: городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны. М. : РОССПЭН, 2013. 416 с.

20. Алехин А. А. Ботанический сад Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. История и современность. URL: <https://www.garden.kharkov.ua/site/index.html#1> (дата звернення: 15.05.2022).

REFERENCES:

1. Kosenkova Yu. L. Sovetskiy gorod 1940-h – pervoy poloviny 1950-h godov. Ot tvorcheskih poiskov k praktike stroitelstva. Izd. 2-e, dop. M. : «LIBROKOM». 2008.

2. Vseobschaya istoriya arhitektury : v 12 tomah. Arhitektura SSSR / red. Baranov N. V. i dr. Moskva : Stroyizdat, 1975. Tom 12. Kniga 1. 755 s.

3. Istoriiia ukrainskoi arkhitektury / Yu. S. Asieiev ta in. ; za red. V. I. Tymofiiienka. K. : Tekhnika, 2003. 472 s.

4. Rudnytskyi A. M. Rozvytok mist zakhidnykh oblastei URSR ta yikh sotsialistychna rekonstruktsiia. Lviv, 1971. 55 s.

5. Hrytsai M. O., Ihnatov O. N., Ihnatkin I. O., Lebediev H. O. Narysy istorii arkhitektury Ukrainskoi RSR. Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo literatury z budivnytstva i arkhitektury URSR, 1962 r. 350 s.

6. Sedak I. N., Dahno V. P., Piskovskiy Yu. D. Arhitektura Sovetskoy Ukrainyi. M. : Stroyizdat, 1987. 304 s.

7. Arhitektura Ukrainy 1917–1967 / NDI teorii, istorii ta persp. problem radian. arkhitektury ; redkol. H. V. Holovko ta in. Kyiv : Budivelnik, 1967. 143 s.

8. Cherkes B. S. Natsionalna identychnist v arkhitekturi mista. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2008. 268 s.

9. Posatskiy B. Evoliutsiia arkhitekturnoho obrazu tsestriv mist Zakhidnoi Ukrainy (Na tli kulturnykh tendentsii 1945–1997 rokiv). *Zap. nauk. t-va im. T. Shevchenka. T. 241 : pratsi Komisii arkhitektury ta mistobuduvannia.* Lviv, 2001. S. 154–178.

10. Posatskiy B. Rekonstruktsiia mist Zakhidnoi Ukrainy: spadshchyna i suchasnist (z dosvidu pisliavoiennoho sorokalittia). *Zap. nauk. t-va im. T. Shevchenka. T. 227 : pratsi Sektsii mystetstvoznavstva.* 1994. S. 306–316.

11. Mykhailyshyn O. L. Arkhitekturno-prostorovoy rozvytok m. Rivne u 1950–1970-kh rr. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni.* Rivne, 2016. Vyp. 5. S. 52–66.

12. Le Korbuze. Arhitektura HH veka. M. : Progress, 1977. 304 s.

13. Aalto A. Arhitektura i gumanizm. M. : Progress, 1978. 222 s.

14. Lynch K. Sovershennaya forma v gradostroitelstve. M. : Stroyizdat, 1986. 264 s.

15. Kushnirenko M. Struktura i sodержanie terminologii landshafta v gradostroitelstve. *Naukovyi visnyk, Ukrainyskiy derzhavnyi lisotekhnichnyi universytet.* 2003. Vyp. 13.5. S. 162–170.

16. Koynov M. M. Landshaft goroda Lvova. *Doklady i soobscheniya Lvovskogo otdela Geograficheskogo obschestva USSR*. Lvov, 1964. S. 22–26.
17. Yatsentiuk Yu. Miski landshaftno-tekhnichni systemy (na prykladi mista Vinnytsi) : monohrafiia. Vinnytsia : TOV «Nilan-LTD», 2015. 200 s.
18. Piatkova A. V., Roskos N. O. Landshaftoznavstvo: prykladni aspekty : navch.-metod. posibnyk. Odesa : ONU imeni I. I. Mechnykova, 2020. 122 s.
19. Bon T. M. Minskiy fenomen: gorodskoe planirovanie i urbanizatsiya v Sovetskom Soyuze posle Vtoroy mirovoy voyni. M. : ROSSPEN, 2013. 416 s.
20. Alehin A. A. Botanicheskiy sad Harkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V.N. Karazina. Istoriya i sovremennost. URL: <https://www.garden.kharkov.ua/site/index.html#1> (data zvernennia: 15.05.2022).
-

**Rychkov P. A., Doctor of Architecture, Professor, Potapchuk I. V.,
Candidate of Architecture (Ph.D.), Associate Professor** (National
University of Water and Environmental Engineering, Rivne)

SPECIFICS OF THE NATURAL LANDSCAPE USING IN THE URBAN PLANNING OF UKRAINE IN 1940s–1950s

The article is devoted to the study of the natural landscape use specifics in urban planning of Ukraine in 1940–1950. In the postwar years, most cities in Ukraine needed reconstruction after the destruction caused during World War II. On the example of cities-regional centers of Ukraine, such as Kharkiv, Lviv, Lutsk, Ternopil, etc., the peculiarities of the natural landscape use in the conditions of urban transformations and reconstruction of 1940s–1950s are determined.

In accordance with the master plans of the 1940s and 1950s, according to which cities were rebuilt after the Second World War, the natural landscape played an important role in the creation of urban compositions. Given the requirement of the city and nature unity, the new urban ensembles tried to integrate into the existing natural landscape in such a way as to emphasize the representative qualities of the central buildings, to form a holistic spatial composition. The landscape use also solved certain functional tasks in the reconstruction of cities: the existing natural relief was usually used to emphasize the specific image of new architectural dominants; ponds, if available near city centers, were arranged and compositionally combined with the urban ensemble; the arrangement of the existing greenery solved

the question of the necessary amount of landscaping and the creation of recreation areas for the city population.

This approach was usually used for socialist propaganda, but on the other hand, taking into account the peculiarities of the landscape in urban planning and using its features to solve functional and compositional problems, as is known, is characteristic of urban planning at all stages of human history, including 1940s–1950s.

***Keywords:* landscape; landscape-architectural complex; urban planning of 1940–1950s; Soviet urban planning; cities of Ukraine.**
